

FE'L NISBATLARINI O'QITISH USULLARI

*Jumayeva Feruza Uralovna,
JDPI dotsenti v.b., f.f.f.doktori (PhD)*

Bajaruvchining harakat va holat jarayonida qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi fe'l shakllari nisbat shakllari sanaladi. Masalan, *supurdi* fe'lida supurish harakatini bajaruvchi shaxs aniq, *supurildi* fe'lida noaniq, *supurishdi* fe'lida birdan ortiq, *supurtirdi* fe'lida esa harakat boshqa shaxs vositasida bajarilgani ifodalangan. Nisbat shakllari fe'lning asos qismidan keyin qo'shiladi. Fe'l 5 ta nisbat shakliga ega: aniq nisbat, o'zlik nisbat, orttirma nisbat, majhul nisbat, birgalik nisbat. Fe'l nisbatlarini aniqlashda fe'l asosida ifodalangan harakat-holat hamda unga aloqador bo'lgan ob'ekt va harakat bajaruvchisi haqidagi axborotlar muhim hisoblanadi. M.:

Fe'l nisbatlari	Harakat bajaruvchisi	Ob'ekt	Harakat-holat	Nisbat qo'shimchalari
Aniq nisbat	<i>Nasiba</i>	<i>kir</i>	<i>yuvdi</i>	—
O'zlik nisbat	<i>Nasiba</i>		<i>yuv/in/di</i>	<i>-n/-in/-l/-il</i>
Majhul nisbat	—	<i>kir</i>	<i>yuv/il/di</i>	<i>-n/-in/-l/-il</i>
	<i>Nasiba tomonidan</i>	<i>kir</i>	<i>yuv/il/di</i>	
Orttirma nisbat	<i>Nasibaga</i>	<i>kirni</i>	<i>yuv/dir/di</i>	<i>-t/-dir/-tir/-giz/-kiz/-qiz/- /-g'iz/- gaz/- kaz/-qaz/- ir/-ar/- iz/- sat/-it</i>
Birgalik nisbat	<i>Qizlar</i>	<i>kirni</i>	<i>yuv/ish/di</i>	<i>-sh/-ish</i>

Aniq nisbat

Bajaruvchisi aniq bo'lgan harakat yoki holatni bildirgan fe'l shakli aniq nisbat deyiladi: *o'ylamoq, pishmoq, gullamoq, kulmoq, chanqamoq, o'qimoq, otmoq, turmoq, varaqlamoq, uzmoq*. Aniq nisbatdagi fe'llar tarkibida nisbat qo'shimchasi bo'lmaydi. Demak, tarkibida nisbat qo'shimchasi bo'lmagan fe'llar aniq nisbatdagi fe'llardir. Aniq nisbatdagi fe'llarga nisbat qo'shimchasini qo'shish bilan o'zlik, majhul, orttirma, birgalik nisbatidagi fe'llar hosil qilinadi: *o'qidi, o'qitdi, o'qishdi, o'qildi*. Aniq nisbatdagi fe'llar ishtirok etgan gapda harakat bajaruvchisi, ob'ekt, harakat-holatni ifodalovchi bo'laklar bo'ladi yoki bu ma'nolar gap mazmunidan anglashilib turadi. M.: *U bog'da ishladi* gapida *u* bo'lagi harakat bajaruvchisini, *bog'da* bo'lagi ob'yektni, *ishladi* bo'lagi harakat-holatni ifodalaydi.

O'zlik nisbat

Bajaruvchining o'zi ustida amalga oshadigan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli o'zlik nisbati deyiladi. O'zlik nisbati shakli fe'l asosiga *-(i)n, -(i)l* qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi.

Aniq nisbat + -n/-in/-l/-il → o'zlik nisbat

M.: *taradi - tarandi, kiydi - kiyindi, qiynadi - qiynaldi, maqtadi - maqtandi*.

Unli bilan tugagan fe'l asosiga o'zlik nisbatining *-n* yoki *-l*, undosh bilan tugagan fe'l asosiga esa *-in* yoki *-il* qo'shimchalari qo'shiladi. M.: 1. *Halima juda ozoda kiyinadi*. 2. *Sobir masalani yechishga qiynaldi*.

O'zlik nisbatdagi fe'llar ishtirok etgan gaplarda harakat bajaruvchisi va ob'ekt ma'nosi bitta gap bo'lagida aks etadi. Harakat-holat bajaruvchining o'z ustida amalga oshiriladi, ya'ni boshqa buyumga o'tmay, bajaruvchining o'zida qoladi. Boshqa nisbatlar ishtirok etgan gaplarda esa ob'ektni va harakat bajaruvchisini bildiruvchi bo'laklar alohida-alohida beriladi. M., *Nasiba kirni yuvdi* gapida *yuvdi* so'zi aniq nisbatdagi fe'l, *Nasiba* harakat bajaruvchisi hisoblanadi, *kir* so'zi esa ob'ekt ma'nosini ifodalagan va to'ldiruvchi vazifasini bajargan. O'zlik nisbatdagi fe'l ishtirok etgan gaplarda harakat bajaruvchisi va ob'ektni ifodalab kelgan so'z, odatda, ega vazifasida bo'ladi: *Nasiba yuvindi*. (Nasiba ega) Shu sababli o'zlik nisbatdagi fe'l ishtirok etgan gaplarda egadan so'ng *o'zi* so'zini qo'shib o'qish mumkin bo'ladi: *Nasiba (o'zi) yuvindi*. Harakat bajaruvchisi aniqlovchi, to'ldiruvchi vazifasida ham qo'llaniladi: *Nasibaning tara/n/ishini aytidi*.

O'zlik nisbatdagi fe'llar ishtirok etgan gaplarda kesimga bog'lanuvchi ob'ekt ma'nosidagi vositasiz to'ldiruvchi qo'llanilmaydi. Demak, *Nasiba (nimani) yuvindi* deb savol berib bo'lmaydi, ya'ni ega va kesim orasiga vositasiz to'ldiruvchini qo'shib o'qib bo'lmaydi. Ko'pincha o'zlik nisbatdagi fe'llar ishtirok etgan gaplarda ega vazifasidagi so'z harakat bajaruvchisi va ob'ekt ma'nolariga ega bo'ladi. *Nasiba yuvindi* gapida *Nasiba* yuvinish harakatining bajaruvchisi va ob'ekti ma'nosiga ega.

Xulosalab va ta'kidlab o'tasizki, o'zlik nisbatdagi fe'llar ishtirok etgan gaplarda harakat bajaruvchisi va harakat tushgan ob'ekt bitta gap bo'lagi orqali ifodalanadi. Agar o'zlik nisbatdagi fe'l kesim bo'lsa, harakat bajaruvchisi va harakat tushgan ob'ekt ma'nosi egada ifodalanadi. M.: *Nasiba yuv/in/di*. Agar o'zlik nisbatdagi fe'l kesim vazifasida bo'lmasa, harakat bajaruvchisi va harakat tushgan ob'ekt ma'nosiga egadan boshqa bo'laklarda ifodalanadi. M.: *Nasibaning tara/n/ishi* ma'lum.

Gap tarkibida o'zlik nisbatdagi fe'llarga bog'lanib keladigan vositasiz to'ldiruvchi bo'lmaydi, chunki harakat bajaruvchisining o'zi harakat-holat bajarilishi uchun ob'ekt bo'ladi. Ob'ekt ma'nosi umumiy yoki xususiy ma'noga ko'ra farqlanadi. M.: *Nasiba yuvindi* gapida umumiylik ma'nosi bo'lsa, *Nasiba tarandi* gapida aynan *soch* haqida axborot mavjudligi bois xususiylik ma'nosi yuzaga chiqqan.

O'zlik nisbatdagi fe'llarda ifodalangan harakat holat bevosita bajarilgan bo'ladi, ya'ni harakatning bajarilishi uchun kimdir yoki nimadir vositachi bo'lmaydi. M., *Barglar to'kildi*. *Barglar o'zi to'kildi* deyish mumkin, ammo *barglar* (kim tomonidandir, kimdir vositasida) *to'kildi* deb bo'lmaydi.

Majhul nisbat

Bajaruvchisi noma'lum bo'lgan harakat yoki holatni ifodalovchi fe'l shakli majhul nisbat deyiladi. Majhul nisbat shakli unli bilan tugagan fe'l asosiga *-n*, *-l*; undosh bilan tugagan fe'l asosiga esa *-in*, *-il* qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi: *Sharifa xat yozdi*. *Xat Sharifa tomonidan yozildi*. Majhul nisbat fe'li

harakat bajaruvchisining noaniqligini ifodalaydi va aniq nisbat to'ldiruvchisini gap egasi darajasiga ko'taradi. Shuning uchun majhul nisbatda asosiy e'tibor harakatning bajaruvchisiga emas, balki ob'ektga va nima qilinganligiga qaratiladi. M.: *binokorlar bu uyni tez qurdilar*. (aniq nisbat) *Bu uy tez qurildi* (majhul nisbat).

Aniq nisbatdagi fe'llar kesim vazifasida kelganda, kesim orqali ifodalangan harakatning bajaruvchisi ega vazifasida qo'llanadi. M.:

Harakat bajaruvchisi	Ob'ekt	Harakat-holat
<i>Munisa</i>	<i>hovlini</i>	<i>supurdi</i>
ega	to'ldiruvchi	kesim

Majhul nisbatdagi fe'llar kesim bo'lganda harakat bajaruvchisini bildiruvchi bo'lak to'ldiruvchi vazifasida, ob'ekt ma'nosini bildiruvchi bo'lak esa ega vazifasida qo'llanadi:

Harakat bajaruvchisi	Ob'ekt	Harakat-holat
<i>Munisa tomonidan</i>	<i>hovli</i>	<i>supurildi</i>
to'ldiruvchi	ega	kesim

Majhul nisbatdagi fe'llar kesim bo'lgan gaplarda ko'pincha harakat bajaruvchisi qo'llanilmaydi, noma'lum bo'ladi. M.: *Hovli supurildi*.

Majhul nisbat, asosan, o'timli fe'llardan va o'timsiz fe'lning orttirma nisbat shaklidan hosil qilinadi. O'zlik nisbat shakli esa o'timli fe'llardan ham, o'timsiz fe'llardan ham yasaladi. Majhul nisbatdagi fe'llarning yasalishi:

Aniq nisbat + -n/-in/-l/-il majhul nisbat

O'zlik nisbatdagi fe'llar ham shunday qo'shimchalar bilan yasaladi. O'zlik va majhul nisbat qo'shimchalari aynan bir xil, lekin ular harakat yoki holatning bajaruvchisi nuqtayi nazaridan farq qiladi. O'zlik nisbatida harakat-holat bajaruvchining o'z ustida amalga oshadi, majhul nisbatda esa bajaruvchi noma'lum bo'ladi. Solishtiring: *tarandi*— *taraldi*, *kiyindi* —*kiyildi*. Demak, o'zlik va majhul nisbat shakllari harakatning bajaruvchisini aniq bildirish-bildirmasligi bilan farqlanadi. O'zlik nisbatda harakat bajaruvchisi aniq bo'ladi. Majhul nisbatda esa noma'lum bo'ladi. Shuningdek, bevosita bajarilgan harakat-holatlar o'zlik nisbatda, kimdir yoki nimadir tomonidan bajarilgan harakat-holatlar majhul nisbatda bo'ladi. Shu sababli o'zlik nisbatdagi fe'llar oldidan *o'zi* so'zini, majhul nisbatdagi fe'llar oldidan *kim tomonidandir*, *kimdir tomonidan* so'zini qo'shib o'qish mumkin bo'ladi. M.:

O'zlik
(o'zi) *bezandi*
kiyindi
ko'rindi
surindi
tarandi
urindi
yasandi
o'rindi
maqtandi
yopindi

Majhul
(kimdir tomonidan) *bezaldi*
kiyildi
ko'rildi
surildi
taraldi
urildi
yasaldi
o'raldi
maqtaldi
yopildi

Majhul nisbat shaklidagi fe'llar ishtirok etgan gaplarda harakat bajaruvchisi noma'lum, ob'ekt va harakat holat ma'nosi ma'lum bo'ladi. Harakat kim tomonidandir bajarilgan bo'ladi. Shuning uchun *kim tomonidandir* so'zini qo'shib o'qish mumkin bo'ladi. M.: *Kir yuvildi.* (kir kim tomonidandir yuvildi) Gap tarkibida harakat bajaruvchisini ifodalovchi bo'lak qo'llanilganda u to'ldiruvchi vazifasida bo'ladi. M.: *Kir Nasiba tomonidan yuvildi.* (Nasiba tomonidan – to'ldiruvchi)

Demak, o'zlik va majhul nisbat qo'shimchalari omonim bo'lib, ular leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra quyidagicha farqlanadi:

O'zlik nisbat		Majhul nisbat	
Harakat bajaruvchisi va ob'ekt bitta bo'ladi	Nasiba yuvindi. Nasiba bo'lagi bajaruvchi va ob'ekt ma'nosini bildiradi.	Harakat bajaruvchisi va ob'ekt boshqa-boshqa bo'ladi	Nasiba tomonidan kir yuvildi. Nasiba – bajaruvchi, kir – ob'ekt ma'nosiga ega
Harakat-holat bajaruvchining o'z ustida amalga oshirilgani uchun egadan so'ng o'zi so'zini qo'shib o'qish mumkin bo'ladi.	Nasiba (o'zi) yuvindi.	Harakat kimdir yoki nimadir tomonidan amalga oshirilgani uchun <i>kimdir tomonidan</i> yoki <i>kim tomonidandir</i> so'zlarini qo'shib o'qish mumkin bo'ladi.	Kir (kim tomonidandir) yuvildi.
Harakat bajaruvchisi, odatda, ega vazifasida keladi.	Nasiba yuvindi. (Nasiba ega vazifasida)	Harakat bajaruvchisi to'ldiruvchi vazifasida, ob'ekt ega vazifasida keladi.	Nasiba tomonidan kir yuvildi. (Nasiba tomonidan – to'ldiruvchi. Kir –ega)
Ko'pincha –n/-in shaklida qo'llanadi	Bezandi Tarandi	Ko'pincha –l/-il shaklida qo'llanadi	Bezaldi Taraldi
Ba'zan –l/-il shaklida qo'llanadi	Qiynaldi Yorildi	Ba'zan –n/-in shaklida qo'llanadi	Tinglandi. Belgilandi.

Ba'zi fe'llar ham o'zlik, ham majhul nisbat ma'nosiga ega bo'ladi. M.: *ochildi, yorildi, tashlandi.* Bunday fe'llarning ma'nosi gap tarkibida farqlanadi. M.: *Paxta ochildi.* (o'zlik nisbat) – *Eshik ochildi.* (majhul nisbat)

Orttirma nisbat

Bajaruvchining ta'siri bilan boshqa shaxs yoki narsa tomonidan bajarilgan harakat yoki holatni bildiruvchi fe'l shakllari orttirma nisbat shakli deyiladi. Orttirma nisbat shakllari: *-t, -dir, -tir, -giz, -kiz, -qiz, -g'iz, -gaz, -kaz, -g'az, -ir, -ar, -iz* kabi qo'shimchalar yordamida yasaladi. M.: *o'qit, o'tkiz, ichir, yozdir.*

Orttirma nisbat qo'shimchalari	
Qo'shimchalar	Fe'llar
-t, -it	<i>o'qit, ishlat, to'qit, to'xtat, kirit, qo'rqit.</i>
-dir	<i>oldir, yozdir, chizdir, yondir.</i>
-tir	<i>toptir, aytir, bajartir, chaqirtir,</i>
-ir, -ar, -iz	<i>tushir, shoshir, ichir, uchir, qaytar, chiqar, oqiz, tegiz, tomiz</i>
-giz, -kiz, -qiz –g'iz	<i>yurgiz, ko'rgiz, turg'iz. ketkiz, yutqiz, tekkiz, tutqiz, turg'iz</i>
-gaz, -kaz, -qaz, -g'az	<i>ko'rgaz, yetkaz, tutqaz, yurg'az</i>
-sat	<i>ko'rsat</i>

Orttirma nisbatning -t qo'shimchasi unli tovush bilan tugagan fe'l asoslariga qo'shiladi. Masalan, *to'zg'i/t, ishla/t*.

Jarangli undosh bilan tugagan fe'l asoslariga -dir, jarangsiz va jarangli undosh bilan tugagan fe'l asoslariga esa -tir qo'shimchasi qo'shiladi.

-ir, -ar, -iz qo'shimchalari undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'llarga qo'shiladi. Masalan: *shosh/ir, chiq/ar, oq/iz*.

-giz, -g'iz qo'shimchalari jarangli undosh bilan tugagan fe'l asoslariga, -kiz, -qiz qo'shimchalari esa jarangsiz undosh bilan tugagan fe'l asoslariga qo'shiladi. Masalan: *yut/qiz, ket/kiz, yur/g'iz*.

Bir fe'lga turli xil orttirma nisbat qo'shimchalarini qo'shish mumkin bo'ladi:

Aniq nisbat

tegmoq
to'lmoq
uzaymoq
ko'rmoq

Orttirma nisbat shakli

tegizmoq, tegdirmoq
to'lg'izmoq, to'ldirmoq
uzaytmoq, uzaytirmoq
ko'rgazmoq, ko'rsatmoq

Orttirma nisbatning bir o'zakdan turli qo'shimchalar bilan yasaluvchi shakllari ma'nodosh va vazifadoshdir. Ular bir-birini bimalol almashtira oladi, lekin ma'noda ma'lum farq bo'ladi: *ichir – ichkiz*.

Orttirma nisbat shaklidagi fe'llarda quyidagi ma'nolar ifodalanadi:

1. Biror shaxs yoki narsa ta'sirida boshqa shaxs yoki narsa tomonidan bajarilgan harakat-holat ma'nosini bildiradi. M., *Nasiba kirni yuvdirdi*. *Yuvdirdi* fe'li Nasibaning ta'siri bilan biror bir shaxs tomonidan bajarilgan harakat-holat ma'nosini bildiradi. M., *Nasiba kirni (singlisiga) yuvdirdi*. Demak, yuvish harakati Nasiba ta'sida singlisi tomonidan bajarilgan yoki *Nasiba qiziga kirni yuvdirdi* gapida esa Nasiba ta'sirida qizi tomonidan bajarilgan harakat ma'nosi hosil bo'ladi.

2. Biror shaxs yoki narsa vositasida bajarilgan harakat-holat ma'nosini bildiradi. M.: *yoz* (bevosita bajarilgan harakat) – *yozdir* (kimdir vositasida bajariladigan harakat). Bir fe'lga bitta yoki birdan ortiq orttirma nisbat shakli qo'shiladi. Shunga ko'ra ma'no o'zgaradi. M., *yozdir* fe'lida bitta, *yozdirtir* fe'lida esa ikkita vositachi ma'nosi hosil bo'ladi. Fe'lga nechta orttirma nisbat qo'shimchasi qo'shilsa, vositachi shunchaga ko'payadi. M., *Onasi dedi: "Nasiba singlingga mashqni yozdir"*. Ona so'zi harakat bajarishga undovchi shaxs

ma'nosida, *Nasiba* – harakat bajarilishidagi vositachi, *singil* esa harakat bajaruvchisi. *Onasi dedi: "Nasiba mashqni yozdirtir"* gapida esa *Nasiba* - ta'sir etuvchi va vositachi shaxs ma'nosida, Nasibaning ta'sirida harakat boshqa shaxs vositasida bajartiriladi, ya'ni onasi Nasibaga aytdi, Nasiba, aytaylik, ukasiga aytdi, ukasi singlisiga aytadi yoki yordamlashadi, singlisi esa yozadi. yozish harakatining bajaruvchisi – singil deb taxminiy tahlil qilamiz. Demak, bir fe'lga orttirma nisbat shakli birdan ortiq qo'shilishi mumkin. Shunga ko'ra ta'sir etuvchi va vositachining miqdori ko'payib boradi. M.:

1. *Yuvdi* (bevosita bajarilgan harakat)
2. *Yuvdirdi* (vositachi bitta)
3. *Yuvdirtirdi* (vositachi ikkita)

Demak, fe'l asosiga orttirma nisbat hosil qiluvchi birdan ortiq qo'shimchalar qo'shilishi mumkin. Masalan, *o'qit — o'qittir, to'ldir — to'ldirg'iz, yozdir — yozdirtir*. Bunday holatda orttirma nisbat ma'nosi kuchayadi, ya'ni harakatni bajartiruvchi shaxs (vositachi, ta'sir etuvchi shaxs) ma'nolari ortib boradi. Harakatni bajartiruvchi shaxs – harakat tashabbuskori, sababchisi, vositachisidir. U harakatning bajarilishiga ta'sir etuvchi shaxsdir. Fe'l tarkibida nechta orttirma nisbat qo'shimchasi bo'lsa, shuncha harakatni bajartiruvchi shaxs ma'nosi anglashiladi. M., *Yuvdir* fe'lida bitta, *yuvdirtir* fe'lida ikkita harakatni bajartiruvchi shaxs ma'nosi hosil bo'lgan. Qiyoslang:

1. *Suvni ich* gapida *ich* fe'li aniq nisbat shaklida bo'lib, bevosita bajarilgan harakat-holat ma'nosiga ega. Gap mazmunida harakatni bajaruvchi shaxs ma'nosi bor. M., *Dilnoza suvni ich* gapida *Dilnoza* so'zi harakatni bajaruvchi shaxs ma'nosini bildiradi. Gap tarkibida harakatni bajartiruvchi yoki vositachi shaxs ma'nosini bildiruvchi bo'lakni qo'llab bo'lmaydi.

2. *Suvni ichir* gapida *ichir* fe'li orttirma nisbat shaklida bo'lib, kimdir vositasida bajarilgan harakat ma'nosiga ega. Shu bois harakatni bajartiruvchi shaxs ma'nosini bildiruvchi bo'lakni qo'llash mumkin bo'ladi. M.: *Sarvar, Dilnozaga suvni ichir*. Gap mazmunidan ma'lumki, *Sarvar* - harakatni bajartiruvchi shaxs, harakat bajarilishidagi vositachi. *Dilnoza* – harakat bajaruvchisi. Demak, *Sarvar ichiradi, Dilnoza ichadi*.

3. *Suvni ichirtir* gapida *ichirtir* fe'li orqali harakatni bajartiruvchi shaxs va harakat bajarilishidagi tashabbuskor shaxs ma'nolari ifodalangan. *Sarvar (Dilnozaga) suvni ichirtir* gapida *Sarvar* ichirtiradigan shaxs, kimdir ichiradi (ichiradigan shaxs ma'nosi bor, ammo uni ifodalovchi bo'lak berilmagan), *Dilnoza* ichadigan shaxs hisoblanadi.

Aniq nisbatdagi fe'l orttirma nisbatga o'zgartirilganda, aniq nisbatdagi fe'lga bog'lanuvchi ega vazifasidagi so'z, orttirma nisbatdagi fe'l kesimning to'ldiruvchisiga aylanadi. M.:

1. *Bola suv ichdi*. (*bola* – ega vazifasida, harakat bajaruvchisi ma'nosini bildirgan)

2. *Bolaga suv ichirdi*. (*bolaga* – to'ldiruvchi vazifasida, harakat bajaruvchisi ma'nosini bildiradi)

Demak, aniq nisbatdagi fe'lga bog'lanuvchi ega vazifasidagi so'z harakat bajaruvchisini ifodalaydi. M.: *Bola suv ichdi* gapida *bola* so'zi harakat

bajaruvchisini bildiradi. Orttirma nisbatdagi fe'lga bog'lanuvchi ega vazifasidagi so'z esa harakat tashabbuskori, sababchisi, vositachisi ma'nosiga ega bo'ladi. M.: *Onasi bolasiga suvni ichirdi* gapida *onasi* so'zi harakat tashabbuskori, sababchisi, vositachisi ma'nosini bildiradi.

Demak, harakatni bajartiruvchi shaxs ta'sirida harakatni bajaruvchi shaxs tomonidan bajarilgan harakat-holat ma'nosi orttirma nisbat shaklidagi fe'llarda beriladi. M.:

Harakatni bajartiruvchi shaxs	Harakat bajaruvchisi	Narsa oti	Harakat-holat
<i>Nasiba</i>	<i>singlisiga</i>	<i>kirni</i>	<i>yuvdirdi</i>

Orttirma nisbat shaklidagi fe'l qatnashgan gaplarda ega orqali harakatni bajartiruvchi shaxs, to'ldiruvchi orqali harakat bajaruvchi shaxs ma'nosi anglashiladi.

Harakatni bajartiruvchi shaxs	Harakat bajaruvchisi	Narsa oti	Harakat-holat
<i>Sarvar</i>	<i>Dilnozaga</i>	<i>suvni</i>	<i>ichirdi</i>
Ega	to'ldiruvchi	to'ldiruvchi	kesim

Birgalik nisbat

Birdan ortiq bajaruvchi tomonidan birgalikda bajarilgan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli birgalik nisbati deyiladi.

Birgalik nisbat shakli unli bilan tugagan fe'l asosiga *-sh*, undosh bilan tugagan fe'l asosiga esa *-ish* qo'shimchasini qo'shish orqali hosil bo'ladi. Masalan: *ishlashdi*, *kelishdi*.

III shaxs ko'plik son shaklidagi aniq nisbat fe'lga III shaxs birlik son shaklidagi birgalik nisbat fe'li ma'nodosh bo'lib keladi, ya'ni uchinchi shaxs ko'plikdagi shaxs-son qo'shimchasi (*-lar*) bilan birgalik nisbat qo'shimchasi (*-sh*, *-ish*) sinonim bo'ladi.

Sinonim	
yuvdilar (aniq nisbat)	yuvishdi (birgalik nisbat)
<i>yuv (asos)</i>	<i>yuv (asos)</i>
<i>-di (zamon)</i>	<i>-ish (birgalik nisbat)</i>
<i>-lar (shaxs-son)</i>	<i>-di (zamon)</i>

Fe'l nisbatlarini o'rganishda quyidagilarga ham e'tibor qaratiladi:

1. Fe'lga bir necha xil nisbat qo'shimchalari ketma-ket qo'shilganda bu fe'lning qaysi nisbatdaligi oxirgi nisbat qo'shimchasiga qarab belgilanadi. M.: *yuvintirishdi* fe'li birgalik nisbatda {*yuv (asos)+in (o'zlik nisbat)+tir (orttirma nisbat)+ish (birgalik nisbat)+di (zamon)*}, yozdirildi fe'li majhul nisbatda.

2. O'timsiz fe'llarga qo'shilib kelgan orttirma nisbat qo'shimchasi o'timsiz felni o'timli fe'lga aylantiradi. M.: *sakra* (o'timsiz), *sakrat* (o'timli). O'timli fe'llarga qo'shilgan o'zlik va majhul nisbat qo'shimchalari, o'timli fe'llarni o'timsiz fe'lga aylantiradi. M.: *yuv* (o'timli), *yuvin* (o'timsiz). Orttirma nisbatdagi fe'llar o'timli fe'llar, o'zlik va majhul nisbatdagi fe'llar esa o'timsiz fe'llardir.

3. Fe'l asosiga shakl yasovchi qo'shimchalardan dastlab nisbat qo'shimchalari, keyin boshqa qo'shimchalar qo'shiladi. M.: *kiy* – *kiyin* – *kiyintirdi*,

belgila – belgilat – belgilatmadim. O‘zlik va orttirma nisbat shaklidan keyin zamon, shaxs-son, mayl qo‘shimchalari qo‘shilishi yoki qo‘shilmasligi mumkin. *Tarandim – taran, belgilatdim –belgilat*. Majhul va birgalik nisbat qo‘shimchalaridan keyin fe‘lga xos zamon, shaxs-son kabi qo‘shimchalar qo‘shilishi shart bo‘ladi. M.: *Kitob o‘qildi* gapidagi fe‘lni *kitob o‘qil* tarzida qo‘llab bo‘lmaydi yoki *bolalar kitob o‘qishdi* gapidagi fe‘lni *bolalar kitob o‘qish* tarzida qo‘llab bo‘lmaydi.

4. Ayrim fe‘llarga nisbat qo‘shimchalari qo‘shilganda tovush o‘zgarishlari kuzatiladi. M.: *ay(i)r+il →ayril, qay(i)r+il→qayril* (tovush tushishi); *de+il→deyildi, ye+ish→yeyishdi, de+ish→de(y)ishdi* (tovush orttirilishi).

5. Birgalik nisbatning *-sh, -ish*, o‘zlik nisbatning *-n, -in* qo‘shimchalari fe‘l o‘zagi yoki fe‘l yasovchi *-la* qo‘shimchasi bilan yaxlitlanib, bir butunlik hosil qiladi. Bu qo‘shimchalar fe‘l o‘zagi bilan yaxlitlansa, fe‘lning ma‘nosi o‘zgaradi: *qaramoq-qarashmoq, ko‘rmoq-ko‘rishmoq, kelmoq-kelishmoq, tortmoq-torishmoq, chiqmoq-chiqishmoq*. *-sh* va *-n* qo‘shimchalari *-la* fe‘l yasovchi qo‘shimchasi bilan yaxlitlansa, o‘timsiz fe‘l yasovchi *-lash* va *-lan* qo‘shimchalari hosil bo‘ladi: *go‘zallashmoq, ommalashmoq, hazillashmoq, o‘rtoqlashmoq; jonlanmoq, faxrlanmoq, odatlanmoq, harakatlanmoq, zavqlanmoq*. Ushbu so‘zlar tarkibidagi nisbat qo‘shimchasi ajratilmaydi, shu sababli bu fe‘llar aniq nisbatdagi fe‘llar deb tahlil etiladi.

6. Fe‘l nisbatlari nutqda turli uslubiy ma‘no ifodalash xususiyatiga ega bo‘ladi. M., bosh nisbat o‘rnida birgalik nisbat shaklidagi fe‘ldan foydalanish hurmat ma‘nosini hosil qiladi: *keldi-kelishdi, kelyapti-kelishyapti*. Bunda birgalik nisbatdagi fe‘llar birlik ma‘nosida qo‘llangan bo‘ladi. Bosh nisbat o‘rnida majhul nisbatdan foydalanish kamtarlik ma‘nosini hosil qiladi: *qaror qildim –qaror qilindi, bajardim- bajarildi, kiring-kirilsin*.

7. Fe‘lning nisbat shakllari sintaktik tahlillar asosida quyidagicha farqlanadi: Aniq, o‘zlik va birgalik nisbatdagi fe‘llar kesim vazifasida qo‘llanganda, ular orqali anglashilgan harakat bajaruvchisi ega vazifasida bo‘ladi. M.:

Aniq nisbat: *Nasiba yuvdi. Nasiba* –ega vazifasida.

O‘zlik nisbat: *Nasiba yuvindi. Nasiba* –ega vazifasida.

Birgalik nisbat: *Ular yuvishdi. Ular* – ega vazifasida.

Majhul nisbatdagi fe‘llar kesim vazifasida qo‘llanilganda, u orqali anglashilgan harakat bajaruvchisi to‘ldiruvchi vazifasida, ob‘ekt esa ega vazifasida bo‘ladi. M.: *Nasiba tomonidan kir yuvildi. Nasiba tomonidan* – to‘ldiruvchi.

Orttirma nisbatdagi fe‘llar kesim vazifasida qo‘llanilganda harakat bajaruvchisini bildiruvchi so‘z to‘ldiruvchi vazifasida bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. N.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sobirov, D.Nabiyeva. Ona tili: Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – T.: “Tasvir” nashriyot uyi. 2012. – 208 b.

2. F.Jumayeva Polisemem leksemalar doirasidagi sinonim va antonim semalar tadqiqi. Monografiya. – Toshkent: Qaqnus Mediya. 2019. -136 b.

3. A.Nurmonov, A.Sobirov, N.Mahmudov, N.Qosimova, Sh.Yusupova

Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1,2,3-kitoblar. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlarining I,II,III bosqich talabalari uchun darslik. T.: 2014. -591 b.

4. M.Asqarova, R.Yunusov, M.Yo'ldoshev, D.Muhamedova. O'zbek tili pratikumi. – T.: “IQTISOD-MOLIYA” 2006. – 304 b.